

VSEBINA
(Anthropos, št. 5—6/85)

I. FILOZOFIJA IN KULTURA

- 9—11 F. Jerman: Filozofija in kultura
12—20 M. Uršič: Povzročanje preteklosti
21—27 M. Svajncer: Althusserjevo pojmovanje kulture
18—35 M. Butina: Likovni jezik in estetika
36—42 B. Novak: Komunikativna funkcija kulture
43—52 M. Potrč: Prvi koraki pri interpretaciji zgodovinopisja
53—61 O. Kunst-Gnamuš: Proizvodnja pomena in smisla
62—67 F. Pediček: Znanost — sestavina narodove kulture
68—71 M. Butina: Diskusijski prispevek

II. FILOZOFSKE RAZPRAVE

- 75—102 V. Rus: Vsestranskost človeka, abstraktni in realni humanizem
103—109 A. Ule: Monizem, dualizem, fizikalizem...?
110—114 V. Božičević: Umetnost in pomen
115—137 A. Debeljak: Fragment kot metafora
138—151 B. Novak: Pojem znanosti v zgodovinskem in sistematičnem smislu
152—165 A. Erjavec: Družbena vloga umetnosti
166—176 V. Motaln: Jezik in misel

III. PSIHOLOŠKE RAZPRAVE

- 179—192 T. Lamovec: Lestvice emocionalnih stanj II
193—222 J. Mayer: Razvoj samozavedanja kot temeljne funkcije jaza
223—245 M. Nastran-Ule: Dialektični odnos med delom in človekom kot konstitucijski dejavnik človekove osebnosti, II
246—254 M. Tušak: Čustveni odnosi v družini

IV. SOCIOLOŠKE IN DRUGE RAZPRAVE

- 257—269 M. Kerševan: Nacionalna ideologija in religija: civilna, cerkvena, ljudska
270—283 J. Pečar: Mladi — objekt nadziranja in spreminjanja
284—291 A. Židan: O učenčevem samoizobraževalnem ter samovzgojnem razvoju pri poučevanju vsebin STM

V. PREVODI

- 293—307 E. Kujundžić: Ibn Sina (Avicenna)
308—325 A. Schaff: Problem odtujitve revolucije
326—341 D. Davidson: Kaj pomenijo metafore

VI. OCENE IN POROČILA

- 345—350 Marx-Engels: Kritika politične ekonomije (Grundrisse), METI 8/1, Ljubljana 1985 (A. Ule)
351—354 M. Damjanović: Racionalnost protiv racionalizma (P. Srakar)

VII. POVZETKI

Povzročanje preteklosti

MARKO URŠIČ

Problem retroaktivne vzročnosti pri Michaelu Dummettu

I.

Ni naključje, da sem za letošnji simpozij »Filozofija in kultura« pripravil referat s tematiko, ki obravnava logično-filozofske probleme v zvezi z retroaktivno vzročnostjo ter (možnim) povzročanjem preteklosti in s tem tudi zgodovine. V obdobju divjanja različnih ideologij, ki skušajo na takšen in drugačen način brisati zgodovinski spomin in zgodovino pisati »na novo«, preteklost re-konstruirati po svoji podobi in za svojo vsakdanjo manipulativno rabo, se mi zdi razmislek o logičnih možnostih in predpostavkah povzročanja preteklosti še posebej aktualen ne le z ožjega filozofskega zornega kota, temveč tudi kot možna prolegomena za širšo kulturološko razpravo o tej temi. Čeprav je Orwellovo leto 1984 koledarsko že mimo, pa so njegove antiutopične vizije o Velikem bratu, ki se kot Gospodar sedanjosti in prihodnosti vzpostavlja z grozljivim Ministrstvom Resnice, katerega osrednja naloga je manipulacija s preteklostjo in z zgodovinskim spominom, — danes vse bolj aktualne.

Seveda pa se bom moral v svojem izvajanju omejiti samo na nekaj segmentov te široke in razvejane problematike. Svoje razmišljanje navezujem na serijo člankov (pretežno iz '60 let), ki jih je o logično-metodoloških predpostavkah povzročanja preteklosti napisal angleški logik in filozof Michael Dummett in ki so zbrani v zborniku njegovih razprav s skupnim naslovom »Truth and Other Enigmas« (1978). Analiza retroaktivne vzročnosti in z njo povezane tematike je poleg analize Fregejeve logike, teorije intuicionizma in konstruktivne matematike ter razpravljanja v sklopu teorije jezika ena izmed najpogostejših in najbolj temeljito obdelanih Dummettovih tem.

V problematiko retroaktivne vzročnosti pri Dummettu vstopimo s tematizacijo logično-filozofskega pojma realizma. Problem realizma Dummett v najširšem smislu formulira kot vprašanje, *ali realno obstajajo entitete* določenega tipa, na primer univerzalije (po eni strani) in materialni predmeti (po drugi strani). Zanimivo pri tem preliminarnem vprašanju je že to, da Dummett v pojmu realizma združuje oboje, kar tradicionalno imenujemo in konfrontiramo kot idealizem (realizem idej, univerzalij itd.) in materializem (realizem materialnih entitet). Toda Dummett ne zapade v regresijo na predkantovski nivo razprave o klasičnih metafizičnih dilemah, temveč si problem zastavlja posredno, *na ravni jezika*. Skozi svojo redukcionistično optiko, katere

provenienco lahko prav gotovo najdemo v nominalistični tradiciji filozofije logičnega pozitivizma, delno pa morda tudi v Husserlovi fenomenološki redukciji, se Dummett sprašuje, ali imajo določeni izrazi (bodisi splošni pojmi bodisi imena materialnih predmetov) v pravem pomenu besede (angl.: *genuinely*) *referenco*. Z ozirom na to vprašanje razmeji polji realizma in anti-realizma, pri čemer poudarja, da moramo drugo oznako razumeti čim bolj široko in nevtrarno. Po sholastičnem metodološkem vzorcu *sic et non* (ki je pri Dummettu posebej produktiven) konfrontira nasprotujoči si stališči realizma in anti-realizma, pri čemer so reminiscence oz. posredne navezave na srednjeveški spor o univerzalijah očitne.

Dummett vzame v obravnavo razred stavkov in si vprašanje realizma zastavi še bolj specifično: ali imajo stavki znotraj (nekega izbranega) razreda *objektivno resničnostno vrednost*, neodvisno od naših spoznavnih poti in sredstev. Za *realista* se pomen stavka konstituira v odnosu do izven-jezikovne realnosti, tako da je resničnost ali neresničnost stavkov neodvisna od tega, ali vemo in ali sploh lahko zvemo, katero resničnostno vrednost imajo; za *anti-realista* pa so pomeni stavkov dani kot pogoji, ki jih spoznavajoči subjekt prepozna kot vzpostavljaljoče resničnost ali neresničnost za (neki izbrani) razred stavkov.

Anti-realist trdi, da »moramo stavke obravnavanega razreda razumeti zgolj v odnosu do reference nečesa, kar lahko smatramo kot evidenco za neki stavek tega razreda« (M. Dummett, »Truth and Other Enigmas«, Duckworth London, 1978, str. 146). Dokaj jasno je, da takšna zamisel reference kot ‚znotrajtekstualne‘ instance pri Dummettu izvira iz pojmovanja reference in kriterija resnice v *konstruktivistični matematiki* oz. iz intuicionizma v logiki. Resničnost matematičnih teoremov v konstruktivistični matematiki *ni* pojmovana *a priori*, kakor da bi jo bilo treba z dokazom samo ‚najti‘, torej demonstrirati (po-kazati) njeno od vekomaj določeno mesto v svetu idej, temveč je njeno edino in izključno mesto v procesu dokaza samega, v konstrukciji, ne pa v re-konstrukciji. — Poglejmo si, ali se anti-realistično stališče da posplošiti tudi na druga področja. Poleg klasične dihotomije med realizmom in nominalizmom v sporu o univerzalijah Dummett navaja še naslednja ‚polja‘ spora med realizmom in anti-realizmom:

- 1) realizem o materialnih predmetih — nasproti fenomenalizmu;
- 2) realizem o teoretičnih entitetah znanosti — nasproti pozitivizmu;
- 3) realizem o matematičnih stavkih (‚platonizem‘) — nasproti konstruktivistični matematiki (intuicionizmu);
- 4) realizem o psihičnih stanjih in procesih — nasproti behaviorizmu;
- 5) realizem o preteklosti in prihodnosti — nasproti ‚relativizaciji‘ preteklosti in indeterminističnemu pojmovanju prihodnosti.

V pričujočem razmišljanju nas zanima predvsem točka (5) in sicer njena prva postavka: *realizem preteklosti*. Mimogrede lahko opozorimo na zanimivo simetrijo med obema postavkama točke (5), med preteklostjo in prihodnostjo: če je preteklost zrcalna slika prihodnosti (in obratno), potem lahko pretekle in prihodnje vzročne nize obravnavamo kot simetrične, časovno dimenzijo (ki je za tematizacijo vzročnosti bistvena) pa kot reverzibilno. Vprašanje deteminizma običajno vidimo kot vprašanje o prihodnosti (o čemer

je z logičnega stališča obširno pisal utemeljitelj večvalentnih logik Jan Łukasiewicz), spričo predpostavke o simetričnosti pa se nam vprašanje o determinizmu nasproti indeterminizmu razcepi na dve podvprašanji: na vprašanje ,determinizma za vnaprej' in na vprašanje ,determinizma za nazaj'. S predteoretičnega intuitivnega stališča smo najbolj naklonjeni mnenju, da popolne simetrije tukaj ni: da je namreč preteklost v sedanjem trenutku določena (determinirana), prihodnost pa ne. Na tem mestu bomo pustili ob strani drugi del vprašanja, poglejmo pa si, kaj lahko — izhajajoč iz analiz Michaela Dummetta — z logičnega stališča rečemo o prvem delu vprašanja, torej o problemu (*in*)determinizma ,za nazaj'.

Dummett povzema anti-realistično pojmovanje stavkov o preteklosti po A. J. Ayerju: »Stavek o preteklosti je lahko resničen samo, če obstaja nekaj v sedanjosti (ali prihodnosti), kar lahko smatramo za dokončno /conclusive/ evidenco zanj.« (cit. po Dummettu, *ibid.*, str. 153.) Potem ko navede še Russellovo anti-realistično stališče o preteklosti, češ da je kartezijski dvom o preteklosti ne-odgovorljiv, Dummett formulira še svojo lastno definicijo anti-realizma (stavkov) o preteklosti: »Stavek o preteklosti, če je resničen, je lahko resničen samo zaradi tega, kar je (sedaj) ali kar bo; zatoorej lahko obstajajo takšni stavki o preteklosti, ki niso *niti resnični niti neresnični*.« (ibid., str. 153, podčrtal M. U.) Anti-realistično stališče nas torej neposredno privede do *zanikanja univerzalnosti principa bivalence* v logiki — analogno in simetrično, kot je Łukasiewicz prišel do formulacije trivalentne logike, izhajajoč iz analize kontingentnih stavkov o prihodnosti. Tukaj se seveda odpira cel sklop problematike v zvezi s principom bivalence, zakonom izključene tretje možnosti in vpeljavo polivalentne logike, vendar pa v tem kontekstu ne moremo posegati v ta vprašanja, zato navedimo samo eksplisitno Dummettovo tezo, da »anti-realist ne more dopustiti, da bi bil zakon izključene tretje možnosti univezalno veljaven« (ibid., str. 155). Na možno simetrijo med preteklostjo in prihodnostjo kaže še ena Ayerjeva trditev, ki jo navaja Dummett: »Stavki o preteklosti se nanašajo zgolj na sedanje spomine in posnetke, kakor so nekateri trdili, da se lahko smiselni stavek o prihodnosti nanaša samo na sedanje tendence in namene.« (cit. po Dummettu, *ibid.*, str. 156.) Nasprotno pa se P. F. Strawsonu anti-realizem o preteklosti zdi »odbijajoč«: »Strawsonu se zdi odbijajoče, da stavek o preteklosti ne more biti resničen, če si ne priskrbimo določenega razloga za njegovo zatrditev. Strawson hoče poudariti nesprijemljivo konsekvenco te ideje, namreč da bi stavki v pretekliku spreminjali svoj pomen s potekom časa.« (ibid., Uvod.)

II.

Problem povzročanja preteklosti (Dummett pravi: *bringing about the past*) se odpira z odločilnim vprašanjem, ali obstaja kaj takega kot ,retroaktivna vzročnost' — ali lahko (vsaj v določenih primerih) učinek oz. posledica deluje na svoj vzrok? V splošnem nam je ta ideja — skupaj s Strawsonom — seveda odbijajoča ali vsaj popolnoma nerealna. Zapisal sem že, da časovno-vzročni niz običajno dojemamo kot nesimetričen glede na točko sedanjosti:

determiniran za nazaj, nederminiran (ali vsaj ne povsem determiniran) za vnaprej. Pravimo: *preteklost je nepreključna*, samo Bog (če sploh kdo) jo lahko zbrše, od-pusti, spremeni (?). Seveda pa problem ni tako enostaven; razmišljanje o možnem učinkovanju na preteklost je v funkciji tega, kdo — kateri bog — je subjekt tega posega. Če Veliki Brat stopi na izpraznjeno mesto Boga, ki ga je Nietzsche proglasil za mrtvega, se s preteklostjo lahko zgodi marsikaj. Logično disciplinirano mišljenje Michaela Dummetta sicer (seveda namenoma) ne seže tako daleč, da bi razpravljal o možnih subjektivnih učinkovanju na preteklost, vendar pa njegove analize nedvomno napeljujejo misel v nakazano smer. Če ostajamo znotraj Dummettove eksplicitne zastavitve problema povzročanja preteklosti, pridemo do iskanja eventualnih konkretnih primerov retroaktivne vzročnosti. Poglejmo si jih:

1. primer: Dokaj znan primer je *prebujanje nekaj minut pred budilko*. Primer morda ni najboljši, ker bi se ga dalo razložiti z notranjim občutkom za čas med spanjem. Vseeno pa ostaja nerazloženo vprašanje, zakaj je treba (kljub morebitnemu notranjemu 'časovnemu čutu') budilko dejansko naviti, da bi se speči zbudil ob tej in tej uri, namreč nekaj minut pred budilkinim zvonjenjem.

2. primer: *Retrogradno gibanje biljardnih krogel* (primer je povsem hipotetičen, vendar nam služi za reprezentacijo problema): poskusimo si zamisliti retroaktivno vzročnost, v katero so vpete tri biljardne krogel tako, da se iz (normalno) končnega položaja mirovanja gibljejo v času nazaj in sicer prav tako, da nazadnje (namreč v obrnjenem časovnem poteku) ena izmed njih naleti na igralčevo palico. Dummett razlago tega primera imenuje »quasi-kavzalna« razlaga in ugotavlja, da quasi-kavzalnost ne omogoča niti posplošitev niti (za znanost bistvenih) hipotez. Gledano skozi obrnjeno časovno optiko je tako rekoč nerešljiv problem vnaprejšnjega predvidevanja poti posameznih krogel v določeni časovni točki; gre za vprašanje, kateri mehanski zakoni (očitno to niso Newtonovi) delujejo tako, da bi krogla končno zadela igralčevo palico — kateri naj bi sploh bili 'teleološki zakoni' mehanike? Vendar pa Dummett po drugi strani priznava, da je na področju mehanike (tj tistega dela narave, kjer agensi ne delujejo namensko in načrtno) logično možna oziroma vsaj zamišljiva simetrija časovno-vzročnega niza. To je morda bolje razvidno iz naslednjega primera:

3. primer: *Gibanje nebesnih teles*. Dummett meni, da ni izključeno, da bi se izkazalo, da je za razlago nebesne mehanike primernejši (ali vsaj enako primeren) princip retroaktivne vzročnosti (gl. *ibid.*, str. 335). Če na primer posnamemo na film — in uporabimo trik hitre reprodukcije — gibanje zvezd, sonca, lune itd. ter nato ta film zavrtimo nazaj, v takšni reprodukciji *ne bomo našli logične nekonsistence*. Obrnjena časovna optika kvečjemu ne bo v skladu z našim empiričnim izkustvom in s pozitivnim znanjem astronomije, ne pa z logiko. Zrcalna teorija bi bila tukaj načelno, z logičnega stališča možna. Težave pri konstrukciji takšne teorije pa bi se začele tam, ko bi v ta 'narobe svet' vključili bitja, ki jim lahko pripišemo namen. (V primeru biljardnih krogel je namen implicitno prisoten v tem, da ena izmed krogel 'išče' igralčevo palico; v zrcalni optiki do tega videza pride seveda zato, ker je v 'pozitivu' igralec dejansko s svojo palico poiskal kroglo in jo pognal v

gibanje.) Dummett pravi, da če bi bili ljudje samo nekakšna »inteligentna drevesa« (tj. zgolj opazovalci dogajanja), potem objektivna simetrija narave v celoti ne bi bila načelno (logično) nemožna. Dejstvo pa je, da *naše razumevanje vzročnosti temelji na naši akciji in namenu*, kar je vedel že Aristotel s svojo teorijo štirih vzrokov, Tomaž Akvinski pa je razumevanje vzročnosti na osnovi akcije transponiral celo na teološko raven (*Deus artifex*). S stališča ortodoksne teologije se tudi hipoteza o možni reverzibilnosti gibanja nebesnih teles izkaže kot nesprejemljiva, saj Bog kot *primum movens* na kozmičnem planu prevzame vlogo igralca biljarda. Ali je retroaktivna vzročnost torej čista fikcija, ki sodi zgolj na področje fantastike in (anti)utopičnih socialnih konstruktov? Že vnaprej bi rad poudaril, da se bom skušal vzdržati vsakršnih dokončnih sodb o tem vprašanju in da je moj namen predvsem v tem, da — sledeč Dummettu in njegovim primerom — pokažem na logične težave v zvezi s tezo o možnem učinkovanju na preteklost. Da pa ne bi ostali samo pri pretežno negativnih (oz. odklonilnih) primerih hipotetičnega povzročanja preteklosti, si oglejmo še dva ‚pozitivna‘ primera, čeprav se z njima izpostavljam očitku, da presegamo domeno znanosti in s tem tudi logike.

4. primer: *Vračev ritualni ples*. Ta primer možne retroaktivne vzročnosti je vzet s področja magije: vrač skuša s svojim ritualnim plesom učinkovati na neko preteklo dogajanje. Skupina mladeničev gre v spremstvu odraslih članov plemena za šest dni na lov, da bi v okviru iniciacijskih obredov dokazali svojo hrabrost in moškost. Dva dni potrebujejo za pot do lovišča, dva dni lovijo, dva dni potrebujejo za povratek v vas. Vrač v vasi pleše za njihovo hrabrost vseh šest dni, tudi zadnja dva dni, ko je preskus (gledano z objektivne časovne optike) že mimo in se mladeniči samo še vračajo. Kakšen smisel ima torej vračev ples zadnja dva dni, saj vrač ve, da se njegovi varovanci takrat že vračajo? Dummett pravi, da gre v tem primeru (hipotetičnega) učinkovanja na preteklost za *problem védenja o preteklih dogodkih*: ne-védenje oz. nepoznavanje faktičnega preteklega dogajanja vraču omogoča, da se ravna v skladu z epistemološkim modelom, za katerega se v analizi izkaže, da ga ni možno povsem zavrniti, še zlasti ne v primeru, če obstaja pozitivna korelacija med vračevim plesom in preteklimi dogodki, na katere naj bi ples učinkoval. Dummett je do simetrije časovno-vzročnega niza v splošnem skeptičen, vendar jo v določenih primerih kljub temu dokončno ne zavrača, kar je razvidno tudi iz naslednjega citata: »Vračovo verovanje v učinkovitost čara je iluzija, ki nastane zaradi njegovega nepoznavanja preteklosti, in sicer *prav v enakem pomenu in nič bolj* kakor je naše vsakdanje verovanje v kavzalne zakonitosti iluzija, ki nastaja zaradi nepoznavanja prihodnosti.« (ibid., str. 331, podčrtal M. U.) Znova poudarjam, da se pri teh Dummettovih izjavah moramo vseskozi zavedati, da Dummett v tem kontekstu ne obravnava vzročnih zakonitosti s stališča fizike oziroma naravoslovnih znanosti, temveč s *stališča logike*, epistemologije, teorije jezika. Gre za poskus najdenja logično konsistentnih modelov eventualne retroaktivne vzročnosti, ne pa za znanstveno-empirične modele. Bistvo Dummettovega izvajanja je v tem, da pokaže, da npr. vračev epistemološki model ni (ali vsaj ne povsem) nelogičen oz. nekonsistenten. V tej zvezi, ko govori o simetriji preteklosti in prihodnosti, Dummett znova navaja Ayerjevo tezo —

ki jo pripisuje tudi Russellu — da je jasnovidnost (= pre-vidnost, videnje prihodnosti) preprosto zrcalna slika spomina (= videnja preteklosti).

5. primer: »*Retroaktivna molitev*.« Zadnji primer, ki ga navajamo v tem sklopu, je vzet iz religiozne prakse. Predstavljajmo si, da se je sredi oceana potopila potniška ladja; med potniki na ladji je bil tudi deček, čigar oče je ostal doma na kopnem; oče sliši po radiu za nesrečo, vendar pa seznam preživelih še ni znan, čeprav je od takrat poteklo že nekaj ur; oče, ki je veren, začne moliti in prosi Boga, naj reši njegovega sina; po drugi strani pa racionalno ve, da je Bog, če je njegovega sina rešil, to že storil, kajti od nesreče je poteklo že nekaj ur in oceanski valovi so premrzli, da bi deček sredi njih zdržal toliko časa brez pomoči. — Zdaj se, nedvomno s precejšnjo mero cinizma, vprašajmo, kakšen je epistemološki model očetove molitve? Ali vključuje priznavanje retroaktivne vzročnosti? Nedvomno da. Kar pa je pri tem presenetljivo, je dejstvo, da je za vernika molitev v navedenem primeru nekaj povsem naravnega, povsem racionalno ravnanje, čeprav nedvomno krši običajni in splošno znani zakon nesimetrične vzročnosti in časnosti. Zakaj je to tako in kaj o tem pravi teologija? Ortodokсна židovska teologija na primer smatra ‚molitev za nazaj‘ za blasfemično, kajti »logično nemogoče je spreminjati preteklost in zato se z retrospektivno molitvijo norčujemo iz Boga, ker ga prosimo za nekaj, kar je logično nemogoče« (Dummett, *ibid.*, str. 335). Toda krščanska teologija je bolj permisivna, zakaj židovska očitno spregleda to, da z obsodbo retroaktivne molitve Bogu implicitno pripisujemo linearno, nesimetrično dožemanje časa (ki je značilno za človeka). Če pa Bog vidi *hkrati* vso preteklost, sedanjost in prihodnost, kakor pravi Tomaž Akvinski v svoji znameniti prisposobi o Bogu kot opazovalcu na gori, pod katero se po cesti v linearnem časovnem nizu premikajo smrtniki (gl. *Summa theologiae*, I, q. 14, art. 13 ad 3), — če torej Bog vidi vse čase hkrati, potem je retroaktivna molitev povsem logična, kajti (če se vrnemo k zgornjemu primeru) Bog je že *preden* bi se deček po božji volji utopil v oceanu, vedel, da bo dečkov oče nekaj ur zatem za svojega sina goreče molil, molitev je uslišal in sina rešil.

Bržkone bi lahko našli še precej podobnih primerov (hipotetične) retroaktivne vzročnosti, pa tudi *pro et contra* argumentov za njeno logično-epistemološko sprejemljivost. Drobne, komaj opazne primere anticipiranja prihodnosti in ravnanja v skladu s temi (sicer znanstveno nepredvidljivimi) anticipacijami, lahko najdemo tudi v vsakdanjem življenju, v človeški komunikaciji itd., pri čemer vsaj na prvi pogled ni očitno, da gre za anticipacijo prihodnosti na osnovi generalizacije preteklih izkušenj in spoznanj. Verjetno bi tudi fiziki, ki se ukvarjajo s kvantno mehaniko in z relativnostno teorijo lahko dodali zanimive primere časovnih zank v zvezi s problemom retroaktivne vzročnosti. Vendar se v podrobne analize na tem področju ne bom spuščal, ker na področju fizike nisem doma niti takšne specifične analize v tem kontekstu niso moj namen. Sledeč razmišljanju Michaela Dummetta, bom za konec pričujočega razdelka navedel še en njegov pasus o vprašanju (a)simetrije časovno-vzročnega niza: »Razlika med preteklostjo in prihodnostjo je v tem: za katerikoli pretekli dogodek mislimo, da je v principu možno, da zve, ali se je res zgodil ali ne — in sicer neodvisno od mojih

sedanjih namenov; medtem ko, na drugi strani, moramo za številne prihodnje dogodke priznati, da ne bomo nikoli imeli takšnega znanja neodvisno od naših namenov. (Če bi bili jasnovidci, bi bilo mogoče drugače.)« (ibid., str. 349)

III.

Vrnimo se k Dummettovemu metodološkemu izhodišču za obravnavo problema povzročanja preteklosti: Dummett se s stališča semantično zasnovane epistemologije sprašuje, kaj je tisto, po čemer se konstituira resničnost stavkov nasploh, še posebej pa stavkov o preteklih dogodkih, natančneje rečeno, stavkov v preteklem (glagolskem) času, v pretekliku. Glede na dve nasprotni možnosti odgovora na to vprašanje Dummett konfrontira realista in anti-realista. Epistemološki realizem se mu v primeru stavkov v pretekliku kaže kot vprašljiv, saj pretekla ‚dejstva‘ niso dejstva v enakem pomenu kot sedanja, temveč so v določenem smislu ‚irealna‘, prisotna (samo) v spominu. »Stavki o preteklosti tvorijo razred, za katerega se zdi, da je primeren argument anti-realističnega tipa.« (Dummett, ibid., str. 362) Epistemološki realist bi na to odgovoril, da je tisto, po čemer se določa pomen in hkrati resničnost/neresničnost stavkov v pretekliku, »obstoj sistematične zveze med resničnostnimi-vrednostmi različno časovno izraženih stavkov, ki jih izrekamo v različnih časih.« (ibid., str. 363) Tako naj bi bil — realistično gledano — stavek »danes je lepo vreme«, ki smo ga izrekli včeraj, prek sistematične (logične) zveze povezan s stavkom »včeraj je bilo lepo vreme«, ki ga izrekamo danes, in sicer tako, da se (v tem primeru) resničnostna-vrednost s potekanjem časa ohranja. Toda, ugovarja anti-realist, »nobene poti ni, ki bi nas miselno privedla od dojetja neke situacije, ki (sedaj, danes) utemeljuje potrditev stavka o preteklosti, k dojetju tistega, kar naj bi bilo za tak stavek (v sami preteklosti) resnično, neodvisno od katere koli situacije, ki potrjuje stavek sedaj ali v prihodnje« (ibid., str. 363)

Problem epistemološkega anti-realizma je korelativen Humovemu zaničanju ontološke vzročnosti: kakor za Huma časovna stičnost in statistična pogostost dveh pojavov nista zadostna razloga za njuno vzročno povezanost, tako za epistemološkega anti-realista, ki ga Dummett konfrontira z realinom, spomin na pretekli ‚dogodek‘ ni zadosten razlog za obstoj »sistematične (logične) zveze« preteklega in sedanjega stavka o tem dogodku. Pri Dummettu gre za vprašanje logične (epistemološke) zveze med ‚prej‘ in ‚potem‘, pri Humu pa je šlo za vprašanje vzročne (ontološke) zveze, za vprašanje (ne)legitimnosti preskoka od *post hoc* k *propter hoc*. Če sprejmemo (hipo)tezo, da logika »opisuje svet«, da »logični stavki opisujejo ogrodje sveta«, kakor pravi Wittgenstein (Traktat, 6.124), pa se logično/epistemološko in ontološko vprašanje prepletata.

Kakšno je torej v Dummettovi verziji anti-realistično pojmovanje preteklosti, natančneje rečeno, stavkov v pretekliku? Za anti-realista so »resnični samo tisti stavki o preteklosti, katerih potrditev je utemeljena v odnosu do tega, kar je sedaj. Zanj to pomeni, da ne obstaja ena sama pretekla zgodovina sveta: vsaka možna zgodovina, ki je kompatibilna s tem, kar je sedaj,

je načelno enakovredna . . . Toda v vsaki izmed teh možnih zgodovin sveta je vsak posamezen stavek bodisi resničen bodisi neresničen«. (Dummett, *ibid.*, str. 366—367) *Relativizacija preteklosti in s tem zgodovine*, ki izhaja iz epistemološkega anti-realizma, če se poveže z nominalizmom (četudi samo metodološkim), je v navedenem pasusu očitna. Seveda pa bi bilo takšno stališče neupravičeno pripisovati Dummettu, saj Dummett v svojem izvajanju razpravlja na način *sic et non* ter se sam eksplicitno ne postavlja niti na realistično niti na anti-realistično stran (bolj pa se nagiba k slednji, resnici na ljubo).

Dummett v zgornjem citatu govori o »možnih zgodovinah« — toda vprašajmo se, *kdo bo odločil*, katera zgodovina je »kompatibilna s tem, kar je sedaj«, torej možna? Vsekakor ima pri tej arbitraži največ besede tisti, ki ima v zakupu sedanost; Gospodar sedanosti bo izbral eno izmed »možnih zgodovin«, namreč najbolj pravšnjo, ter jo konec koncev proglasil za edino in nujno, v kateri bo »vsak posamezen stavek o preteklosti bodisi resničen bodisi neresničen«, *tertium non datur*, o čemer nazorno priča črno-bela ideološka indoktrinacija v obstoječih (bolj ali manj totalitarnih) družbenih sistemih: »Kdor ni (bil) z nami, je (bil) proti nam,« tretje možnosti ni. Anti-realistično epistemološko stališče torej lahko postane ideološko orodje Gospodarja (ali Gospodarjev) sedanosti.

Ni pa nujno tako. Vkolikor lahko — če sploh lahko — z bolj optimističnega zornega kota za čas odmislimo mračne vizije orwellovske totalitarne prihodnosti in na vsakem koraku prisotne ideološke mehanizme sedanosti, z drugimi besedami, če ni Gospodarja, ki bi si pollaščal Resnico ter z njo odločanje o edini pravi preteklosti, potem hipoteza o množstvu »možnih zgodovin« človeku kot misleči ter s historičnim in osebnim spominom obdarjeni zavesti omogoča odprt horizont ne samo vnaprej, ampak tudi nazaj v času: različne možnosti interpretacije in podoživljanja civilizacijske dediščine kot človekovega družbenega sveta ter različne možnosti (re)konstruiranja posameznikove lastne življenjske poti — so bistveni elementi človeške svobode.

Dummett, ki v svojih razmišljanjih o (ne)resničnosti preteklosti ostaja znotraj teoretične, epistemološke zastavitve problema, razliko med realinom in anti-realinom pri pojmovanju časovnosti strne v naslednjem pasusu: »Realist bi želel stati vseskozi izven celotnega časovnega poteka in opisovati svet iz točke, ki sploh nima časovne umestitve, iz gledišča, kjer bi lahko premeril vse časovne umestitve z enim samim pogledom. . . . Anti-realist pa jemlje bolj zares dejstvo, da smo potopljeni v čas: tako potopljeni ne moremo oblikovati kakršnega koli opisa sveta, kakor bi se zdelo tistemu, ki ne bi bil v času, temveč lahko svet opišemo samo tak, kakršen je, tj. kakršen je sedaj.« (*ibid.*, str. 369) Anti-realistova svoboda izbire različnih »gledišč« na preteklost, izbira med »možnimi zgodovinami«, se torej prav tako izkaže za iluzorno, kajti pogled na preteklost se razpira samo iz lastne časovne umestitve, iz sedanosti. Dihotomija med obema (hipo)tezama, realistično in anti-realistično, ki ju Dummett analitično loči, da bi ju lahko prikazal v njuni povezanosti in kompleksni prepletenosti, se izkaže za preseženo v dinamiki časa, v sami zgodovinsko/eksistencialni časnosti. Za konec te meditacije si predstavljajmo, da se vozimo z vlakom skozi neznano pokrajino: nove slike,

ki jih srečujemo ob poti, nam postopoma izpopolnjujejo celotno podobo pokrajine: čeprav prejšnje slike sproti drsijo iz spomina, vedno več vemo o pokrajini kot celoti. Samo če se vlak ustavi in se znajdemo uklenjeni pred eno izmed slik, takrat se pred otrplo statiko edine slike, ki je pred nami, vprašamo: kakšna je sploh (bila) pokrajina, skozi katero smo se peljali?

LITERATURA:

Michael Dummett: *»Truth and Other Enigmas«*, Duckworth, London 1978.

V ta zbornik so vključena naslednja Dummettova dela s tematiko, ki jo obravnavam v zgornji razpravi:

»Can an Effect Precede its Cause« (1954)

»A Defence of McTaggart's Proof of the Unreality of Time« (1960)

»Realism« (1963)

»Bringing About the Past« (1964)

»The Reality of the Past« (1969)

POVZROČANJE PRETEKLOSTI

MARKO URŠIČ

UDK 16

Izhajajoč iz vrste razprav Michaela Dummetta v zborniku »Resnica in druge uganke« (1978) članek obravnava problem, ali je možna v določenih primerih retroaktivna vzročnost, tj. učinkovanje posledice na vzrok, iz česar bi sledilo, da bi bilo možno tudi učinkovanje na preteklost, spreminjanje osebnega in zgodovinskega spomina itd. V prvem razdelku je nakazano Dummettovo pojmovanje nasprotja med realizmom in anti-realizmom, v drugem razdelku so na petih konkretnih primerih očitane možnosti učinkovanja na preteklost, v tretjem razdelku pa članek obravnava nekatere probleme in dileme v zvezi z zgodovinskim spominom in tezo o različnih »možnih zgodovinah«.

UDC 16

MARKO URŠIČ

BRINGING ABOUT THE PAST

On the basis of some articles of Michael Dummett in his collection »Truth and Other Enigmas« (1978), this article discusses the problem whether it is possible that in some special cases effect precedes and acts upon its cause, i. e. if exists something like retroactive causality. From this possibility would namely derive the possibility of bringing about the past, the possibility of changing personal and historical memory dates etc. In the first section of the article Dummett's concept of the controversy between realism and anti-realism is outlined, the second section deals with five special examples of the hypothetical retroactive causality, in the third section some problems and dilemmas in connection with historical memory and the thesis of several »possible histories« are discussed.

UDK 141.827:008

MARIJA ŠVAJNCER

ALTHUSSERJEVO POJMOVANJE KULTURE

Sodobni francoski filozof Louis Althusser v svojem ustvarjalnem opusu navaja več vsebinskih opredelitev pojma kultura. Historiat navedenega problema nam pokaže, da kultura po eni strani razumeva v vrednostno povsem nevtralnem pomenu, po drugi pa jo uvršča v družbeno oporečno ideologijo. Včasih jo enači z osveščeno zgodovino, drugič jo ima za posebno zmožnost družbenih grupacij. Kultura je zanj tudi ena izmed pojavnih oblik družbene organiziranosti, različno strukturirana raven družbe in regionalna struktura, normativno pa jo je mogoče razumeti tedaj, kadar govori o kulturnem univerzumu in kulturni dejanskosti socializma. Louis Althusser nam daje teoretično izhodišče za nadaljnje premišljevanje o tej aktualni temi.

UDC 141. 827:008

MARIJA ŠVAJNCER

ALTHUSSER'S COMPREHENSION OF CULTURE

The contemporary philosopher, Louis Althusser, in his creative opus mentions a number of contextual definitions of the conception of culture. A historic survey of the stated problem shows us that he understands culture, on one side, as a valued, completely neutral meaning, and on the other side, he places it into a socially contradictory ideology. Sometimes he equals it with conscious history and other times he understands it as a special capability of